

Козловська Людмила Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
Інституту повітряного, космічного права та масових комунікацій
Національного авіаційного університету

Функціональна спрямованість форм заповіту: призначення, елементи, перспективи розвитку (порівняльний аналіз)

Козловська Л. В. Функціональна спрямованість форм заповіту: призначення, елементи, перспективи розвитку (порівняльний аналіз)

Здійснено порівняльний аналіз форм заповіту за цивільним законодавством України та зарубіжних країн. Визначається призначення, елементи та перспективи розвитку встановлених законодавством імперативних вимог щодо форми заповіту.

Ключові слова: спадкування, заповіт, форма заповіту.

Функціональна спрямованість встановлення законодавством імперативних вимог щодо форми заповіту полягає у забезпеченні максимальної очевидності справжньої волі заповідача. Саме правова природа заповіту як одностороннього розпорядчого правочину, який встановлює порядок правонаступництва в правах і обов'язках особи на випадок її смерті, зумовлює його необхідну ознаку — публічну достовірність. Це висуває підвищені імперативні вимоги щодо форми правочину заповіту та порядку його вчинення і офіційного зберігання.

Відповідно до ст. 1247 ЦК України «Загальні вимоги до форми заповіту» заповіт складається у письмовій формі із зазначенням місця та часу його складення, має бути особисто підписаний заповідачем, посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у ст. 1251–1252 цього кодексу. З певними застереженнями, з урахуванням того чи іншого виду заповіту, подібні вимоги щодо його форми містяться також у Цивільному уложенні Німеччини (далі — ЦУ Німеччини), Цивільному кодексі Франції (далі — ЦК Франції), цивільних законодавствах інших європейських країн [5, с. 1096–1147].

Елементами конструкції форми заповіту є письмова форма і особистий підпис заповідача, зазначення часу та місця вчинення заповіту, посвідчення заповіту уповноваженою посадовою, службовою особою. Відповідно до статті 5 Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповіту «для цілей цієї Конвенції будь-яка норма права, яка обмежує форми заповітів з огляду на вік, громадянство чи інші особисті якості заповідача, вважається такою, що стосується питань форми. Це саме правило застосовується до вимог, що висуваються до якостей, які повинні мати свідки та які необхідні

для дійсності заповітів» [1]. Тобто умовно елементами форми заповіту можна вважати, наприклад, вік настання заповідальної правосуб'єктності, який у багатьох країнах нижчий порівняно із законодавством України. Так, відповідно до § 2229 ЦУ Німеччини неповнолітній може вчинити заповіт із досягненням шістнадцяти років [3, с. 548], що нижче віку повноліття особи — 18 років (§ 2 ЦУ Німеччини). Якщо громадянин України, який досяг 16-річного віку і має постійне місце проживання в Німеччині, вчинить заповіт відповідно до вимог щодо форми, встановлених § 2229–2252 ЦУ Німеччини, такий заповіт матиме юридичну силу в Україні, відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів» від 17 грудня 2009 р. [2].

Визначення обов'язкових елементів форми заповіту може бути класифіковане за певними підставами. Форму заповіту можна охарактеризувати за критерієм участі уповноважених посадових, службових осіб у процедурі вчинення, посвідчення та зберігання заповіту. За цією ознакою заповіти поділяються на приватні та публічні. В якості публічних, слід розглядати заповіти, в процедурі вчинення яких беруть участь уповноважені посадові, службові особи органів державної влади чи посадові та службові особи, на яких законом покладені функції посвідчення заповітів. Зазвичай публічна достовірність досягається шляхом нотаріального посвідчення заповіту. Так, чинний ЦК України передбачає виключно публічний заповіт відповідно до вимог ст. 1247–1252 ЦК. Прямо на визначення заповіту як публічного правочину вказує § 2232 ЦУ Німеччини «Публічний заповіт»: «При вчиненні заповіту у формі нотаріального запису спадкодавець усно повідомляє нотаріусу свою останню волю або передає йому текст із заявою, що в тексті міститься його остання воля. Спадкодавець може передати текст у відкритому чи запечатаному вигляді; текст не має бути написаний ним власноручно» [3, с. 548]. Власноручний заповіт розглядається як окремий вид письмової форми цього правочину.

Слід звернути увагу на різне вживання термінів щодо правової ситуації, коли у посвідченні заповіту бере участь посадова чи службова особа. Так, у цивільному законодавстві України вживається термін «посвідчення заповіту нотаріусом», «посвідчення заповіту іншою посадовою службовою особою» (ст. 1248, ст. 1252 ЦК), термін «посвідчення» використовується і в ст. 971–972 ЦК Франції. У § 2232 ЦУ Німеччини вказується на вчинення заповіту у формі нотаріального запису. Хоча й у вказаних нормативних актах вживається термін «посвідчення заповітів», аналіз порядку такого посвідчення дає підстави зробити висновок про «власне нотаріальну», а не так звану явочну форму заповіту, за законодавством як України, так і вказаних зарубіжних країн. Слід зазначити, що використання терміна «нотаріальне посвідчення заповіту» може мати загальний характер, тобто йдеться про передбачене законодавством покладення функцій посвідчен-

ня заповіту на суд (ЦК Угорщини) [5, с. 1098], посадових, службових осіб органів місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК України).

Прирівнювані до нотаріально посвідчених заповіти є також публічним актом, відмінність яких лише в тому, що посвідчення заповіту здійснює не нотаріус, а інша посадова чи службова особа, на яку законом покладені відповідні функції. Таким чином, публічні заповіти поділяються на нотаріально посвідчені та прирівнювані до нотаріально посвідчених.

Характерною рисою законодавчої техніки в галузі регулювання спадкових відносин у континентальній системі права є класифікація форм заповіту безпосередньо в тексті норм цивільних кодексів. Так, у ст. 969 Цивільного кодексу Франції вказується, що заповіт може бути власноручним, посвідченим або таємним [4, с. 346]. § 2232 ЦУ Німеччини «Звичайні заповіти» встановлює: «Звичайний заповіт може бути вчинений у формі: 1) нотаріального запису; 2) заяви, вчиненої заповідачем відповідно до § 2247». Така заява згідно із § 2247 ЦУ Німеччини є власноручним заповітом, який можна розглядати на противагу публічному в якості приватного [3, с. 548–549].

Заповіт у формі публічного акту, як односторонній правочин, має ознаку таємності. В зв'язку з цим щодо особливої форми заповіту, яка передбачає нотаріальне посвідчення заповіту без ознайомлення з його змістом (ст. 1249 ЦК України, ст. 976 ЦК Франції) більш доцільно вживати термін «секретний заповіт» «закритий заповіт». Саме в значенні секретного заповіту вживається поняття «таємний заповіт» в ЦУ Німеччини, ЦК Франції. Участь нотаріуса у посвідченні секретного заповіту свідчить про його публічний характер.

За формою вираження волі заповідача приватні заповіти поділяються на письмові та усні. Приватні письмові заповіти характеризуються вираженням волі заповідача, якій надається проста письмова форма. Такий заповіт може мати назву власноручного заповіту (§ 2247 ЦУ Німеччини, ст. 969 ЦК Франції) або олографічного. Відповідно до ст. 970 ЦК Франції за умов дотримання цієї форми не допускається написання заповіту за допомогою загальноприйнятих технічних засобів — комп'ютера, друкарської машинки тощо.

Власноручні заповіти, які не мають форми офіційного документа, передбачаються також цивільним законодавством Італії, Угорщини, Польщі, Хорватії, Чехії, Швейцарії [5, с.1096–1147]. У ЦК України, на відміну від законодавств багатьох зарубіжних країн, не використовується така письмова форма заповіту, як власноручний заповіт, вона може бути застосована лише відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів» від 17 грудня 2009 р., так само, як інші, нетрадиційні для нашого права форми заповітів.

В якості приватних можуть виступати також усні заповіти. Така форма заповітів відрізняється значною специфікою щодо умов їх вчинення. «Приватність» не є кваліфікуючою в їхній правовій характеристиці: ці заповіти насамперед розглядаються як такі, що вчинені в умовах надзвичайних (виняткових) обставин [5, с.1100, 1106].

Слід підкреслити, що усна форма заповіту розглядається як виняткова та завжди поєднується з винятковими (надзвичайними) обставинами, в яких вчиняється такий заповіт. Усна форма заповітів, вчинених у виняткових (виключних) обставинах, передбачена в національних цивільних законодавствах Німеччини, Угорщини, Швейцарії. Усний заповіт полягає у вчиненні правочину заповіту перед свідками. Наприклад, відповідно до § 2250 ЦУ Німеччини особа, якій безпосередньо загрожує смертельна небезпека, коли очевидно, що вчинити заповіт відповідно до § 2249 вже неможливо, може вчинити заповіт у формі усної заяви в присутності трьох свідків. Відповідно до абзацу 3 § 2250 ЦУ Німеччини про вчинення заповіту в такій формі належить скласти запис [3, с.550–551], який не вважається письмовою формою заповіту, позаяк може бути вчинений не особисто заповідачем, а іншими особами (свідками), але має значення доказів вчинення правочину та встановлення його змісту.

Ускладнені вимоги щодо форми заповіту, вчиненого у виняткових обставинах, передбачені ЦК Франції, який не допускає усної форми заповіту навіть в умовах ізоляції чи загрози життю спадкодавця. Так, відповідно до Розділу II Глави V ЦК Франції «Про спеціальні правила форми деяких заповітів» передбачено посвідчення письмового заповіту певними посадовими особами, окрім нотаріусів. Наприклад, ч.1 ст. 985 ЦК Франції передбачено: «Заповіти, складені в місцевості, з якою припинений будь-який зв'язок внаслідок чуми чи іншого заразного захворювання, можуть бути оформлені членом суду малої інстанції або однією із посадових осіб комуни в присутності двох свідків» [4, с. 350].

Отже, залежно від наявності виняткових (надзвичайних) умов вчинення можна виділити спеціальну та звичайну форму заповітів. Із положень актів цивільного законодавства зарубіжних країн можна встановити, що з винятковими (надзвичайними) обставинами поєднується об'єктивне обмеження можливості звернутися за нотаріальним посвідченням заповіту та (або) неможливість передачі власноручного заповіту на особливе офіційне зберігання (§ 2247 ЦУ Німеччини). Наслідком визнання законодавством наявності виняткових (надзвичайних) обставин є допущення вчинення заповіту в спеціальній формі, яка може бути спрощеною чи ускладненою порівняно із звичайною формою.

ЦК України не встановлює спеціальних форм заповітів залежно від обставин їх вчинення, які мають винятковий (надзвичайний) характер. Заповіти, прирівнювані до нотаріально посвідчених (ст. 1252 ЦК України), не можуть бути охарактеризовані як спеціальна форма заповітів, саме у

зв'язку із відсутністю в нормах ЦК України такої кваліфікуючої ознаки, як наявність виняткових обставин, які можуть перешкоджати вчиненню заповіту у формі публічного правочину. Як ми вже зазначали, застосування спеціальної форми заповіту можливе лише у спадкових правовідносинах з іноземним елементом, відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів» від 17 грудня 2009 р. [2].

Суттєвими особливостями щодо форм заповітів відрізняється спадкове право США. Встановлюється дві форми заповіту — власноручний та заповіт, вчинений у простій письмовій формі і підписаний двома чи трьома свідками. Жодних інших вимог щодо форми правочину заповіту не висувається [5, с. 1121–1127]. Схожі вимоги встановлюються Законом про заповіти 1837 р., який діє у Великобританії [5, с. 1096–1097]. Така ліберальність щодо формальних вимог пояснюється тим, що, як вказував у своїй класичній праці «Спадкове право» Ентоні Меллоуз, в Англії право заповітів і спадкування без заповіту історично розглядалося як частина об'єктивного права власності, а право розподілу спадщини — своєрідне спадково-процесуальне право, — як частина права Справедливості [6, с. 68]. Тобто заповіт, як і договір про вчинення заповіту, мислиться як звичайний розпорядчий правочин щодо права власності. Таким чином, характерне для європейського континентального права сприйняття спадкового права як особливої підгалузі, визначальним для формування якої є прийнятий ще в римському праві принцип поділу права на те, що стосується відносин між живими, і права на «випадок смерті», в англо-американському праві відсутнє.

Спадкове право України, яке належить до європейської, континентальної правової системи, має певні особливості, які підкреслюють його історичну самобутність. Зокрема, відсутність у спадковому праві України застосування згаданого прийому класифікації форм заповіту нормами ЦК пояснюється традиційним сприйняттям письмового заповіту виключно у формі публічного акту. Ця парадигма правового мислення, очевидно, має поступово змінюватися, цьому повинно сприяти прийняття Закону України «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів» від 17 грудня 2009 р., відповідно до змістом якого допускається вчинення громадянами України заповіту в усній формі за виняткових (виключних) обставин [1].

Таким чином, розвиток права заповітів, стосовно форми вираження останньої волі заповідачем, відбувається в двох напрямках: забезпечення максимальної достовірності, доказуваності останньої волі особи та забезпечення можливості висловити цю волю в будь-яких умовах, в тому числі ізоляції місцеперебування заповідача від місця знаходження уповноважених посадових, службових осіб та в умовах, які загрожують життю спадкодавця. Перше втілюється за допомогою надання заповітам форми

публічного правочину, друге — шляхом допущення існування приватних заповітів та заповітів, вчинених в умовах виняткових (надзвичайних) обставин. Вказані напрями розвитку правового регулювання форм заповіту взаємозалежні, що досягається також шляхом міжнародної уніфікації норм спадкового права.

1. *Конвенція про колізії законів, які стосуються форми заповітів* від 05.10.1961 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
2. *Закон України «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів»* від 17 грудня 2009 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. *Гражданское уложение Германии = Deutsches Burgererliches Gesetzbuch mit Einfuhrungsgesetz: ввод. закон к Гражд. Уложению; пер. с нем. / Сост. В. Бергман; науч. ред. А. Л. Маковский и др. — 2-е изд., доп. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 816 с.*
4. *Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Отв. ред. А. Довгерт. — К.: Истина, 2006. — 1008 с.*
5. *Основные институты гражданского права зарубежных стран / Отв. ред. В. В. Залесский. — М.: Норма, 2009. — 1184 с.*
6. *Паничкин В. Б., Боровик О. Ю. Наследственное право США. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. — 850 с.*